

ЭЭРБЕК ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ

Проект

темазы: «Тос чузун малымайны»

Салчак Чейнеш Руслановна
2- ги класстын оореникчизи

Ээрбек- 2016 ч.

Тос чүзүн мал

Тыва – малчын чоннуң бурунгу чурту. Тыва кижилер ажы-төлүн чажындан тура мал-маганның тус-тус аттарын, назынын база өң-чүзүнүн шын болгаш четче адаар кылдыр өөредип чораан. Ажы-төлдүн ажыл-хожулга дадыгары, ада-иезинге дузалажыры база бодун мөзүлүг кижилер кылдыр ап чорууру мал малдаарындан кончуг хамааржыр.

Тываның база бир кол байлаа – мал. Бистиң тодуг-догаа, бай-шыырак, каас-шиник амыдыралывыс малда болгай. Малчын чурттуң чону, оларның ажы-төлү азыраан малының төөгүзүн, назы-харын, ат-сывын, өң-чүзүнүн он салаазы-биле бир дөмей билген турар ужурлуг.

Көшкүн амыдыралдың үезинде малчын чоннуң оолдары, уруглары үш хардан эгелеп өг ажылынга дузалажы бээр, беш харлыындан эгелеп кыс уруглар өшкүнү саай бээр, оол уруглар анай, хураганны кадара бээр чаңчыл турган.

1945 чылдың сөөлүндө, ылаңгыя ясли-садиктер суму бүрүзүнге бар апарганда, бирден он класска чедир уруг-дарыг чылдың кол нуурузун школага эрттирер апарганда азы сууржуң амыдырал тергиидей бергенде, ада-өгбениң бир ыдыктыг ёзулалы будулган, харын-даа шуут чидериншге четкен, ол чүл дээрге чаштар, элээдилер болгаш аныяктар азырал малдың тус-тус аттарын безин билбес, назынын ылгай албас, өң-чүзүнүн тодарадып шыдавас апарган.

Эрте-бурун шагдан бээр ада-өгбенин малдарын канчаар адап чораанын, назынын канчаар ылгарадып чораанын база өң-чүзүнүн канчаар тодарадып чораанын допчулап таныжаал

Өшкү

Өшкү – ниити ады, төрүүр кыс өшкү, азы бир дугаар төрүп турар өшкү, анайлыг өшкү. Хайдак өшкү – оглу өлүп калган өшкү.

Дузак өшкү - ийи харлыг өшкү азы хунан өшкү, бир дугаар төрүп турар өшкү, анайлыг дузак.

Кызыр өшкү – анайлаваан өшкү азы бир чылын төрүвейн барган өшкү.

Анай – өшкүнүң бир хар чедир оглу, ниити ады, кыс анай, эр анай.

Өскүспеек – чашта иези өлүп калган чаш анай.

Ийиспеек – чашта иези өлүп калган ийис анайлар.

Шара чаш – чаа төрүттүнген анай.

Доруккан анай – үш ай четкен, азы сиден чиптер апарган анай.

Часкылак – чазын төрүттүнген анай.

Күскүлек – күзүн төрүттүнген анай.

Сейнек – эр анайны чазап каапканы, назыны ийи хар четкен болур.

Серге – эр анайны чазап каапканы, назыны үш хар ашкан болур.

Хунажык – чазаттынмаан эр анай, назыны ийи харлыг.

Хуна – чазаван эр анай, үрелиг мал, назыны ийи хардан өөрү. Сүткүр, эъткир болгаш мөгешыырак уктуг эр анайны хуна кылдыр санап алыр. Бир кодан өшкүгө бир хуна чоруур.

Өшкүнүң назын аайы

Өшкүнү назын аайы-биле адаары тускай чурумнуг болур.

Хунан өшкү – ийи харлыг.

Дөнен өшкү – ийиден үш хар чедир назылыг.

Алды диштиг өшкү – үштен дөрт хар чедир өшкү.

Чедишкен өшкү – дөрттен беш хар чедир өшкү.

Өшкүнүң өң-чүзүнүн дүгүнүң аайы-биле адаар.

Кара хайдак, ак хайдак, сарыг өшкү, дөңгүр ак өшкү, калчан сарыг өшкү, чалбак-көк өшкү.

Өшкү – Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдузунга кончуг таарышкан мал.

Хой

Хой – ниити ады, төрүүр кыс хой, он ийи чылдың сес дугаарында кирген мал болур.

Тогду – баштайгы хураганын бир дугаар төрүп турар хой, ооң назыны ийи харлыг азы хунан хой.

Кызыр хой – төрүвээн кыс хой азы бир чылын төрүвээн хой.

Хураган – хойнуң чаш төлү, бир хар чедир ниити ады. Кыс хураган азы эр хураган деп база адаар.

Ылым чаш хураган – чаа төрүттүнген хураган.

Доруккан хураган – бир айдан үш ай четкен хураган.

Часкылак – чазын төрүттүнген хураган.

Күскүлек – күзүн төрүттүнген хураган.

Дөтпө – дөрт айдан беш ай чедир хураган.

Шилеге – чазап каан хунан, назыны ийи харлыг.

Иртчигеш – чазап каан болур, назыны ийи хардан үш хар чедир.

Ирт – чазап каан болур, үш хардан өөрү назылыг, чедишкен мал болур.

Кошкаржыгаш – үрелиг мал, чазаван болгаш назыны ийи харлыг.

Кошкар – үрелиг мал, чазаван, бир кодан хойга бир кошкар чоруур.

Хойнуң назыны

Кыскаладыр адаары: Хунан хой – ийи харлыг хой, тогду хой.

Шилеге – чазап каан болгаш назыны ийи хар азы үш харлыг.

Чедишкен хой – дөрт хардан өөрү назылыг.

Ирт – чазап каан, үш хардан өрү назылыг, аза чедишкен ирт.

Инек

Инек – төрүүр кыс инек, ниити ады, он ийи чылдың ийи дугаарынга кирген мал болур.

Хунажын – үш харлыг инек, бир дугаар төрүп турар инек, ынчангаш ону дунгуш деп база адаар.

Бызаа – ылым чаштан эгелээш бир харга чедир назылыг. Эр бызаа, кыс бызаа деп база ылгай адаар.

Молдурга - бир хардан ийи харга чедир назылыг.

Казыра – мугур ийи харлыг, ынчангаш ону хунан дээр.

Дөнен – үш харлыг инек, дөнөнней берген инек төрүүр болгаш хунажын деп аттыг болур.

Шарыжык – чазап каан болур, назыны үштен дөрт хар чедир.

Шары – чазап каан болур, дөнөнден өрү назылыг болурда чедишкен шары деп аттыг болур.

Бугажык – чазаттынмаан, назыны ийи-үш харлыг болгаш үрелиг мал.

Буга – чазаваан үрелиг мал. Чедишкен буга инектеринче өске буга чагдатпас дижир. Бир коданга бир буга турар. Кончуг эъткир, сүткүр уксаалыг мал угун шилип тургаш, буга салыр.

Аът

Чылгы – ниити ады азы кодан чылгы дээр, он ийи чылдың чеди дугаарында аът чыл кирген.

Бе – төрүүр кыс мал.

Кызырак – назыны үш харлыг, бир дугаар төрүүр мал, кызырак дөненде төрүүр, оон ыңай кулуннуг бе.

Кулун – бениң чаш төлү, назыны бир хар чедир, эр кулун база кыс кулун дээр.

Богба – бир харлыг, эр богба азы кыс богба дээр.

Чаваа – назыны ийи харлыг, ону хунан дээр.

Дөнен мал – назыны үш харлыг, эр дөнен мал, кыс дөнен мал дээр.

Аът – чазап каан эр мал, чедишкен аът азы мунар аът дээр. чазап каан чылгы малды аът санынга киир санаар, бир чамдыкта чазап каан эмдик чавааны шала мунган болур азы эмдик хевээр салыптар, ынчангаш ону эмдик аът дижир.

Кыжаалаң – дижин дүжүрүп чоруур чаваа мал.

Караңгы чалыы – бештен сес хар чедир аът, хөлге аъды.

Сөөк-диш – назыны тос хар азы он хар чеде берген болгаш кырып бар чоруур аът.

Дижиди улчуя берген – эъди шүүрелип, кырый берген аът.

Аскырак – үрелиг мал, чазаттынмаан болгаш назыны ийи-үш харлыг.

Аскыр – чазаваан болгаш үрелиг эр мал, назыны чедишкен болур.

Чылгы малдың чүзүнү янзы-бүрү болгаш хувулгаазын хевирлиг. Челин, кудуруун барымдаалап адагылаар: чарба-челиг, чайык-челдиг, шыдың-кудуруктуг, уялыг-кудуруктуг суг-суг дигилээр.

Чылгы малдың өңнери

Ак аът, маңган-ак, кыскыл-ак аът, ала аът, дорала, карала, ояла, сарала, хувула, өле, хүрең-ала, шилги-ала, доруг аът, кыскыл-доруг, сарыг-доруг, кара аът, калчан-кара, кускун кара, куу-кара, ой аът, ак-ой, кара-ой, кызыл-ой, сарыг аът, кара-сарыг, ак-сарыг, көк аът, калчан-көк, хүрең аът, кара-хүрең, калчан-хүрең, шилги аът, калчан-шилги, хүрең-шилги, шавыдар аът, калдар-аът, мелдер аът, кула аът, калчан-кула, бора аът, ак-бора, көк-бора, кара-бора, кыр аът, калчан-кыр, калдар-кара, мелдер-доруг, калчан-доруг, ак-хавак, ак-хээрик, ак-майык, шокар аът, бора-шокар, көк-шокар, сылдыс-шокар.

Кижиди болуру чажындан,

Аът болуру кулунундан.

Сарлык

Сарлык – ниити ады.

Төрүүр сарлык – кыс сарлык.

Сарлык бугазы – бүдүрүкчү мал, үрелиг мал.

Сарлык шарызы – чазап каан эр сарлык, инек болза шары.

Сарлык бызаазы – ниити ады, назыны бир хар чедир, сарлыктын эр бызаазы аза сарлыктын кыс бызаазы деп чугаалаар.

Молдурга – назыны бир харлыг азы ийи чедир, эр молдурга, кыс молдурга дижир.

Хунан – назыны ийи харлыг азы үш хар чедир, эр хунан азы кыс хунан дижир.

Дөнен сарлык – бир дугаар төрүүр сарлык, назыны үш харлыг азы дөрт хар чедир болур.

Сувай сарлык – бир чылын төрүвейн барган кыс сарлык. Бир чамдыкта үш-дөрт чыл чедир төрүвейн баар азы сувайлыга бээр сарлыктар турар.

Улуг сарлыктар – төрүүр сарлыктар, шарылар. Оларнын назыны беш-алды харлыг болгулаар. Ол назын үезиниң сарлыктарын кара чугаада бештиг дээр – ол болза беш харлаан сарлык-тыр. Оон ыңай чедилиг, тостуг, оннуг, он бирлиг, он ийилиг суг дээр.

Салыктын өнү

Сарлык кончуг дүккүр болгаш дүгүнүң өнү янзы-бүрү болур. Ак, ала, калчан-кара, сирти-шокар, ак, ак-шокар, маңгак-ак, сарыгзымаар, кара, ээгилери ак-шокар сарлыктар бар болгулаа. Хайнак Сарлык бугазы инекти ойладып каан болза, оон төрүттүнген бызааны хайнак бызаа, кыс хайнак бызаа дээр. Хайнак молдурга, хайнак хунан, хайнак дөнен дижир.

Теве

Теве – ниити ады.

Эңгин – кыс теке, төрүүр теке.

Бодаган – текеңиң оглу, назыны бир харга чедир. Карачал чугаада эр бодаган, кыс бодаган дээр.

Дорум – бир хар ажа бээрге, дорум апаар, ону ийи харга чедир эр дорум, кыс дорум дээр.

Тайлак - хунан чеде берген азы ийи хардан үш харга чедир назылыг, ынчангай эр тайлак, кыс тайлак дээр.

Дуңгуш теке – ол дээрге үш харлыг болгаш бир-ле дугаар төрүүр теке. Адаар ылгалы мындыг: дуңгуш теке төрүптөргө эңгин теке апаар азы оолдуг теке апаар.

Адан теке – назыны үш харлаан болгаш чазап каапкан теке болур.

Буура – назыны үш хар чеде берген болгаш чазаттынмаан үрелиг азы бүдүрүкчү мал болур. Бир кодан текеге бир буура чоруур.

Чедишкен теке – дөрт хардан ыңай назылыг текеңи чедишкен теке дээр.

Иви

Иви малдың аттары болгаш назыны:

Мынды – кыс иви, анайлыг иви.

Эдер – бугазы, бүдүрүкчү мал. Бир эдерниң мындылары бир чүс, ийи чүс болгулаар. Алдын хире бөлүк мындылар бар болза, оларның аразынга бир эдер чоруур. Ивилерниң эдержир үелери тос болгаш он айлар. Үш хар ажып, дөрт харже кирип чорааш, ивилер эдержир. Эдерни мунмас, чугула херек апарза, бичии чаштар мунар. Мынды бир чыл болгаш анайлаар.

Богона – эдер херек чок апаарга, азы улгады бээрге, чазап кааптар, ооң адын богона дээр. Эдерни мунмас, богона апаарга хөлге кылдыр мунар. Анай – ивиниң чаа төрөөн оглу – анайы. Мындының чаш оглу эр-даа, кыс-даа болза, анай дээр. Назыны бирден ийи хар чедир. Бо чылын төрөөн чүвелерни анайлар дээр, бир хардан ийи хар чедир чүвелерни куу анайлар дээр.

Таспан – бир хар чедир эр-даа, кыс-даа чүвелер. Мындының бир харга чедир анайын таспан дээр.

Дөңгүр – ийи харлыг эр чүве, чазаваан-акталаваан чүве болур.

Мынчак – ийи хар чедир кыс чүве, эге төрүвөөн кыс чүве болур.

Дүктүг-мыйыс – ол болза ийи хар ажыг эр чүве.

Мынды – дөрт хардан өөрү кыс ивилер.

Куудай – үш болгаш дөрт харлыг чазап каан чүве. Куудай эмдик хевээр болур, ынчангаш ону хөлге кылдыр мунмас.

Чары – чазап каан иви, ону мунар кылдыр өөредип каан. Үштен дөрт хар үезинде чарыны мунар кылдыр өөредир болгаш кырыыжеге чедир хөлге болур.

Хокаш – ниити чассыткан ат азы хокаштар дээр, ивилер дээр.

Хур анай – ол болза эр-даа, кыс-даа бир харлыг анайны хур анай дээр. Эр хур анайны дөңгүр дээр, кыс хур анайны мындыжак дээр.

Иви мал колдуунда чээрби хар чедир чурттаар.

Элчиген

Тыва чоннуң торулгаларында элчигенниң ады кирип турар, оозун бодаарга, Тыва чуртунга элчиген турганы билдингир. Хүңгүртү хемниң, амгы т кунгуртуг суурнуң чоогунда Тере-Хөл шивээзи бар. Шаг-шаанда ол шивээге элчиген кулактыг хаан чурттап турган джир. Бо болза эрте-бурунгу шагның торулга чугаазы-дыр. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оол 1934 чылда “Тиилээн бис” деп шүлүүнге мынчаар бижээн:

*Элчиген мунган данчааты кээр –
Элейти сүрүп чана бээр.*

Манчы-Кыдат хаан төрезинге Тыва чагыртып турар шагда бистиң чуртувуска элчиген мунган кыдаттар кээп турганын бо одуруглар херечилеп турар.

1904 чылда Чөөн-Хемчиктин Алдыы-Ишкинге төрүттүнген, 1985 чылда мөчээн алексей Ширинмеевич Баирның төөгүп орарын ёзугаар алырга, Сүт-Хөл девискээринге база теве-Хая адаанда Чанагаш ынчаар элчигеннерлиг тывалар бар бооп турар.

Амгы үениң чизе-данзызын ёзугаар алырга, Тыва чуртунда элчигенни мал кылдыр азыравайн турар. Чок чүвени бар кылдыр бадыткап турар күчүлүг херечи болза тыва чоннуң бурунгу ырлары болур. Мындыг одуругларны сактып көрээлинер:

*Тооруктуг долгай Таңдым,
Долганзымза, тодар-ла мен.
Тос-ла чүзүн малымайны
Азыраза, байыыр-ла мен.*

Тывага тос чүзүн мал турганын бо одуруглар сагындырып турар. Амгы үеде Тывада чеди чүзүн мал колдап турарын билир бис.

Элчигенни Тывага нептередип келген үези шала сөөлзүредир бооп болур. Эртемден В. И. Дуловтуң бижип турары болза Кыдатка турган Цин чазааның азы Манчы-Кыдаттың хаан төре чазааның болгааганын ёзугаар Тыва чуртундува кыдат садыгжыларның эндерилдир сөктүп киргени 1901 чыл бооп турар.

Элчигенниң Тывага келбестей бергени Манчы-кыдаттың хаан төрезиниң буступ дүшкени-биле дүгжүп турар, ол чүл дээрге 1913 чылдың февраль 12-де Манчының эң сөөлгү хааны Пу И дүжүлгезинден дүшкөн, ооң соонда Тыва биле Кыдаттың аразында харылзаа чоорту үстү берген.

Ыт

Ытты тыва кижиниң азыраан малы азы мунар хөлгези кылдыр торулга чугааларда чугаалап турар. Үлегерлей сөглээни:

Ыдын мунган,
Ыңгыраажын дергилээн.

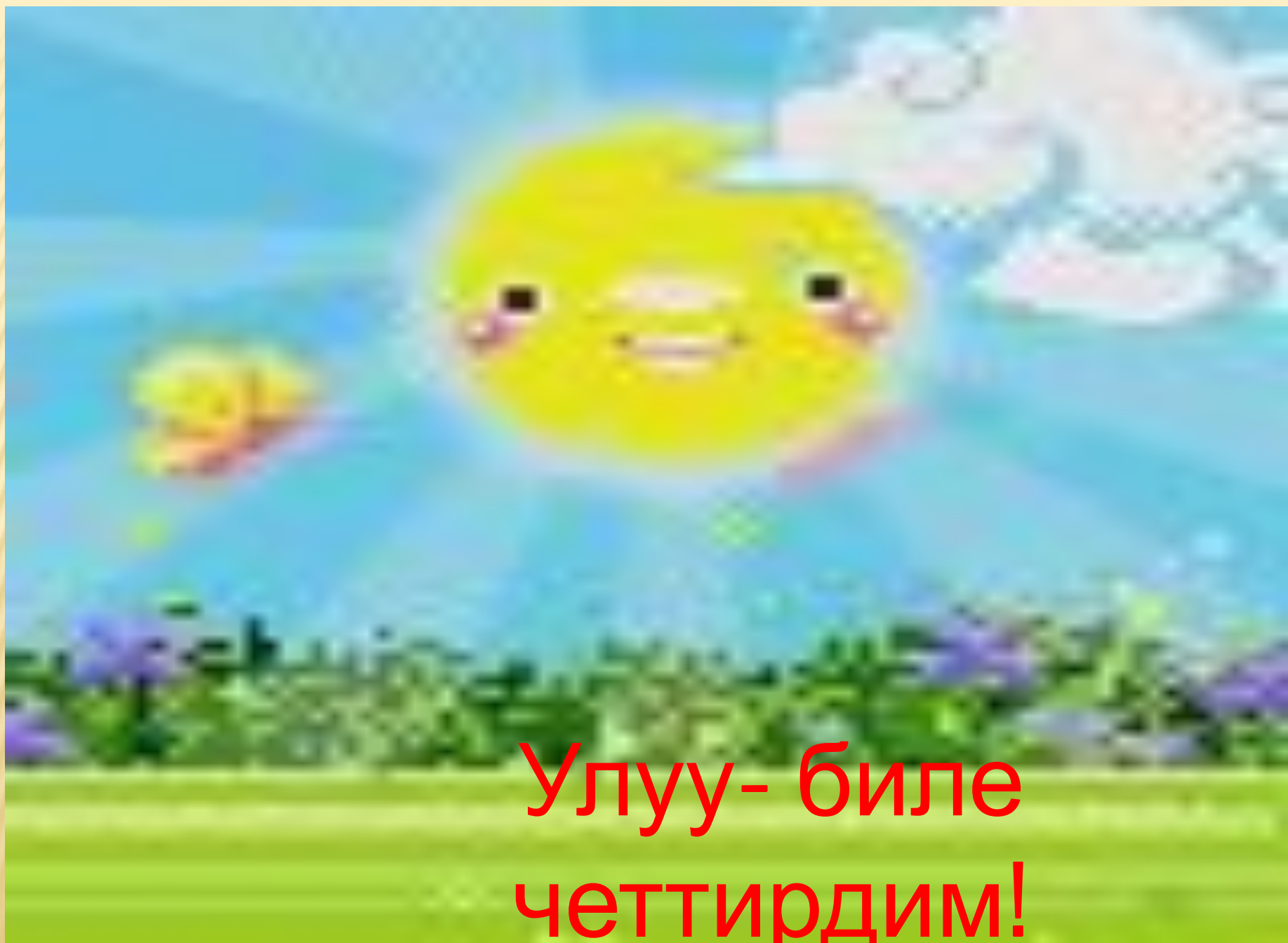
Бо одуругларны номчуп көөрге, кижини амытанга эң баштайгы ыт хөлге бооп турган болгаш сөөлзүредир күчүлүг аът ону кызып каапкан хире. Ыт мунуп чоруур кижини дээрге мунар аьды чок кижини азы эң ядыны кижини деп билдинип турар. “Ыңгыраажын дергилээн” дээрге чүьк чүдүрер шарызы чок кижини дээни ол-дур.

Ыт болза тыва чоннуң бурунгу ёзулал сүзүү-биле шуут холбашкан. Ол чүл дээр болза чап-чаа чазаттынган уруг кавайынга ол-ла дораан чаш уруг кавайлауас турган. Уруг чыттырар кылдыр иштээн кавайны саң салгаш, артыш ыжынга аластааш, ооң соонда ытты аңаа кавайлааш, бичии када чыттыргаш, салдып чорудуптар. Ыт кавайлаан кавайга чыткан чаш уругнуң куьду ыравас деп торулга чугаа бар.

Азыраан эзиниң өлүрүн ыт бүдүү билир дижир. Оозун бодаарга, тыва кижиниң амыдыралынга ыт эрте-шагдан бээр салдарлыг чорааны билдингир. Хамнар алгыжында ыт болза коданга азы өгге чоокшулаан аза, четкер, албыс, шулбус, диирең, кижини-бүрүс оларны хамыкты мурнай билир каар, ээзинге эргелиг, коданынга камгалалдыг амытан бооп турар.

Торулга чугааларда ыт тыва кижиге мал бооп чораан болза, амгы үеде ыт чүгле кодан камгалакчызы бооп арткан.

Ыттың таагызын дырап. Ыттың эьдин эм кылдыр чиир чорук шаандагы тываларга турган.

Улуу- биле
четтирдим!